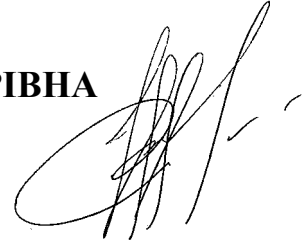

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. О. СУХОМЛИНСЬКОГО**

КУЩОВА ТЕТЯНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 37.091.Топоров (477.73) (043.5)

**ПЕДАГОГІЧНА СПАДЩИНА ТА ГРОМАДСЬКО-ПРОСВІТНИЦЬКА
ДІЯЛЬНІСТЬ АДРІАНА МИТРОФАНОВИЧА ТОПОРОВА
(1915–1984 рр.)**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Миколаїв – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Миколаївському національному університеті імені В. О. Сухомлинського, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат педагогічних наук, професор
Якименко Світлана Іванівна,
Миколаївський національний університет
імені В. О. Сухомлинського,
завідувач кафедри початкової освіти.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
Богданець-Білоskalенко Наталія Іванівна,
Інститут педагогіки НАПН України,
завідувач відділу навчання мов національних
меншин і зарубіжної літератури;

кандидат педагогічних наук, доцент
Остапйовський Ігор Євгенович,
Східноєвропейський національний університет
імені Лесі Українки,
доцент кафедри соціальної роботи та педагогіки
вищої школи.

Захист відбудеться «11» травня 2021 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 38.134.02 Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського за адресою: 54001, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24, ауд. 01.424.

З дисертацією можна ознайомитися на сайті й у бібліотеці Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського за адресою: 54001, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24.

Автореферат розісланий «09» квітня 2021 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. С. Трифонова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. В умовах реформаційних процесів в Україні та складних соціально-політичних тенденцій, викликів та змін спостерігається значна увага до історико-педагогічних проблем, серед яких збереження та відродження вітчизняного педагогічного здобутку набуває пріоритетного значення у формуванні засад національної освіти та українського шкільництва. Важливою передумовою розширення і поглиблення сучасної вітчизняної педагогічної думки є постійний науковий пошук, дослідження маловідомих, водночас вельми значущих для сучасної педагогічної теорії і практики освітніх феноменів, що спричиняє зростання наукового інтересу до історичних персоналій. У зв'язку з цим, необхідно зазначити, що у вітчизняній історико-педагогічній науці поки що залишаються прогалини у дослідженні педагогічної спадщини та громадсько-просвітницької діяльності співвітчизників, які в історичному минулому своїми теоретичними узагальненнями і практичною діяльністю здійснили значний внесок у розвиток педагогічної думки і системи освіти України.

Постать Адріана Митрофановича Топорова (1891–1984 рр.), педагогічна спадщина та громадсько-просвітницька діяльність якого, незважаючи на історичну віддаленість, залишається важливим джерелом для наукових досліджень та професійних пошуків сучасних педагогів і діячів громадсько-просвітницької сфери. Його педагогічні ідеї щодо гуманізації освітньо-виховного процесу у школі, мають непересічне значення для реформування сучасної системи освіти в Україні. А. М. Топоров усім своїм життєвим прикладом, ставленням до учительської професії, педагогічними і просвітницькими здобутками, своєю активною громадянською позицією і донині виступає взірцем для прийдешніх поколінь, заслуговує вшанування та наслідування. Означене актуалізувало необхідність ретроспективного аналізу історичних віх становлення і розвитку педагогічних ідей та громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова, їх осмислення з метою усвідомлення сутності використання його позитивного досвіду в контексті сучасної української освіти.

Важливим підґрунтям для розв'язання окресленого завдання слугують науково-теоретичні напрацювання з проблем педагогічної персоналістики, історії розвитку національної педагогічної думки, освіти та шкільництва науковців: О. Адаменко, Л. Березівської, Л. Бондар, Н. Гупана, В. Майбороди, В. Мосіященка, Н. Побірченко, Н. Сейко, С. Сисоєвої, Т. Степанової, О. Сухомлинської, Т. Усатенка та ін. Водночас існує чимало наукових розвідок, які торкаються окремих аспектів педагогічної спадщини та просвітницької діяльності А. М. Топорова, зокрема це: І. Акімова (педагогічна та громадсько-просвітницька діяльність А. М. Топорова в архівних фондах особистого походження), М. Богданович (персоналія А. М. Топорова як просвітителя і бібліофіла), В. Бочковська (громадсько-просвітницька діяльність А. М. Топорова в контексті історії розвитку мистецької освіти), П. Костенков, В. Петренко (особистість А. М. Топорова як видатного педагога), І. Плеханова (роль громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова у становленні та розвитку

літературного процесу), О. Горянін, Є. Ореховська, І. Троцюк (педагогічна та громадсько-просвітницька діяльність А. М. Топорова в комуні «Майское утро» в контексті дослідження традицій свободи і власності, історії самоврядування, автономних громад), П. Виходцев, М. Корнієнко, І. Кузнецов (досвід педагогічної діяльності А. М. Топорова з дорослими щодо вивчення запитів масового читача), Є. Мірошніченко (громадсько-просвітницька діяльність А. М. Топорова у Миколаєві), Т. Пересунько (відображення педагогічних ідей А. М. Топорова в його епістолярії), Л. Степаненко (впровадження педагогічних ідей А. М. Топорова у сфері мистецької освіти), П. Стиров (педагогічний талант А. М. Топорова як учителя літератури), В. Трушкін (роль просвітницької діяльності А. М. Топорова у розвитку літературного процесу Сибіру 1920 – 1930-х років), М. Фаршатова (педагогічні методи А. М. Топорова у розвитку літературно-творчих здібностей учнів) та ін. Означені наукові розвідки творчої біографії освітянина та громадського діяча довели, що вивчення життя і педагогічної спадщини А. М. Топорова у взаємозв'язках із конкретними суспільно-політичними умовами його діяльності становлять значний потенціал для розвитку сучасної освіти та українського шкільництва зокрема.

Водночас історіографічний огляд наукової літератури та аналіз праць наведених вище авторів дозволяє стверджувати про фрагментарність вивчення змісту педагогічної спадщини і напрямів громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова та відсутність цілісного історико-педагогічного дослідження проблеми. Адже поза увагою дослідників досі залишилися документи, історичні факти та відомості, що базуються на архівних матеріалах та надають можливість відтворити малодосліджені аспекти його педагогічної і громадсько-просвітницької діяльності, а відповідні публікації у періодичних виданнях переважно мають публіцистичний описовий характер та здебільшого не містять системного наукового аналізу.

Актуальність дослідження підсилюється низкою суперечностей, зокрема між:

- потребою сучасної історико-педагогічної науки у вивченні та врахуванні позитивного досвіду визначних вітчизняних педагогів і громадських діячів у розбудові національної освіти й шкільництва та фрагментарністю його переосмислення й застосування у наш час;

- значущістю творчого доробку А. М. Топорова у застосуванні дитиноцентричного підходу, забезпеченні розумового розвитку і морального й художньо-естетичного виховання дітей та недостатністю наукових досліджень щодо його впровадження в умовах розвитку й реформування вітчизняної педагогічної освіти;

- усвідомленням необхідності використання педагогами передового андрагогічного досвіду А. М. Топорова у проведенні голосних читань для дорослих та відсутністю теоретико-методологічного обґрунтування можливостей його використання в сучасній системі навчання дорослих та освіти впродовж життя;

- потребою в узагальненні й обґрунтуванні напрямів і форм відродження педагогічної спадщини та громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова

та фрагментарністю і спорадичністю діяльності закладів освіти і культури в означеному аспекті.

Актуальність проблеми і водночас її недостатнє вивчення в контексті історико-педагогічного дискурсу, значущість постаті А. М. Топорова та важливість застосування його творчого педагогічного доробку в системі вітчизняної педагогічної освіти, а також необхідність подолання виявлених суперечностей зумовили вибір теми дисертаційного дослідження: **«Педагогічна спадщина та громадсько-просвітницька діяльність Адріана Митрофановича Топорова (1915–1984 рр.)»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано у межах наукової теми кафедри початкової освіти Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського «Становлення та розвиток професійної освіти на Миколаївщині в ХІХ столітті» (державний реєстраційний номер 0113U001014). Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (протокол № 05/11-12 від 21.03.2012 р. й узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології Національної академії педагогічних наук України (протокол № 4 від 24.04.2012 р.) з уточненням (лист № 1032 від 21.10.2019 р.).

Мета дослідження полягає у здійсненні цілісного аналізу змісту педагогічної спадщини і напрямів громадсько-просвітницької діяльності Адріана Митрофановича Топорова та актуалізації їх значення в контексті реформування сучасної української освіти.

Завдання дослідження:

1. На підставі аналізу джерельної бази дослідження та історіографії персоналії Адріана Митрофановича Топорова з'ясувати передумови й чинники його становлення як педагога, просвітителя і громадського діяча.

2. Розробити й науково обґрунтувати періодизацію життєвого шляху та основні етапи формування педагогічної спадщини та громадсько-просвітницької діяльності Адріана Митрофановича Топорова у 1915–1984 рр.

3. Виявити і схарактеризувати зміст педагогічних ідей та напрями громадсько-просвітницької діяльності Адріана Митрофановича Топорова.

4. Розкрити стан упровадження педагогічних ідей Адріана Митрофановича Топорова в умовах сьогодення та актуалізувати значення його педагогічної спадщини в контексті реформування сучасної української освіти.

Об'єкт дослідження – педагогічна спадщина та громадсько-просвітницька діяльність Адріана Митрофановича Топорова у контексті вітчизняного історико-педагогічного дискурсу.

Предмет дослідження – формування та зміст педагогічних ідей та напрямів громадсько-просвітницької діяльності Адріана Митрофановича Топорова у 1915–1984 рр. у контексті суспільно-політичних і соціально-культурних передумов розвитку педагогічної освіти в Україні.

Хронологічні межі дослідження визначаються часовими рамками педагогічної та громадсько-просвітницької діяльності Адріана Митрофановича

Топорова (1915–1984 рр.). *Нижня хронологічна межа* зумовлена початком його педагогічної діяльності у початковій школі села Верх-Жиліно, Косихінської волості, Алтайського краю; *верхня* – 1984 р. – визначає рік смерті видатного педагога та громадського діяча.

Досягнення поставленої мети і завдань дослідження зумовило застосування комплексу **методів** наукового пошуку: *загальнонаукові методи* (аналіз, порівняння, узагальнення, систематизація) – для послідовного вивчення соціально-політичних та культурно-історичних передумов становлення А. М. Топорова як педагога і просвітителя, узагальнення і систематизації публікацій про його педагогічні та громадсько-просвітницькі здобутки; *конкретнонаукові методи* історико-педагогічного пошуку, серед яких виокремлюємо *конкретно-історичний* та *логіко-історичний* для з'ясування умов розвитку педагогічної майстерності та набуття досвіду громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова у досліджуваній період; *порівняльно-синхронний метод* для аналізу та порівняння педагогічних ідей та досвіду громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова в контексті культурно-виховного ідеалу, системи педагогічних цінностей і орієнтирів, змісту освіти й умов освітнього процесу відповідно до ідеологічних і аксіологічних традицій в означених хронологічних межах; *порівняльно-діахронний* для аналізу педагогічної спадщини А. М. Топорова у порівнянні з досвідом відомих українських педагогів відповідного періоду, а також щодо відродження педагогічних ідей і громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова в контексті реформування сучасної української освіти; *історико-соціологічний метод* для відбору, класифікації та періодизації історичних фактів, що характеризували і складали соціальний контекст життя, педагогічної і громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова; *пошуково-бібліографічний метод* для здійснення пошуку, систематизації та класифікації книг, статей, рукописів та інших літературних матеріалів А. М. Топорова, архівних і музейних матеріалів, наукових праць, публікацій у засобах масової інформації, кіно- і фотодокументів, артефактів, які віддзеркалювали життєвий шлях, педагогічну спадщину та громадсько-просвітницьку діяльність А. М. Топорова.

Джерельна база дослідження ґрунтується на:

- законодавчих та нормативно-правових документах урядів СРСР, УРСР та незалежної України в галузі освіти, що зумовлювали суспільно-політичні і соціально-культурні передумови розвитку педагогічної освіти на загальнодержавному й місцевому рівнях та впливали на зміст педагогічних ідей та напрями громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова;

- матеріалах фондів Державного архіву Миколаївської області (ДАМО. Ф. Р-2852. Топоров Адріан Митрофанович (1891–1984 рр.), публіцист, критик, педагог, учитель батька космонавта Г. С. Титова), 25 з яких було розглянуто вперше;

- матеріалах фондів Миколаївського обласного краєзнавчого музею (Д- 697, Д-7954, Д-10355, Д-12609, Д-13877, Д-26987, Д-31743), зміст яких відтворює життєвий шлях та педагогічну творчість А. М. Топорова;

– матеріалах фондів Державного архіву Алтайського краю (ГААК. Ф. Р-1142), із сімейного архіву літератора І. Топорова, онука А. М. Топорова, в якому зберігаються світлини, особисті речі, рукописи статей, щоденники, оригінали листування А. М. Топорова; документи і матеріали особистого фонду А. М. Топорова у Державному музеї історії літератури, мистецтва і культури Алтаю;

– матеріалах фондів Миколаївської обласної універсальної наукової бібліотеки ім. О. Гмирьова, Центральної бібліотеки ім. М. Л. Кропивницького централізованої бібліотечної системи для дорослих м. Миколаєва, Науково-педагогічної бібліотеки м. Миколаєва, Сахаровського центру (Москва), Алтайської крайової універсальної наукової бібліотеки ім. В. Я. Шишкова, Белгородської державної універсальної наукової бібліотеки; друкована й рукописна спадщина А. М. Топорова (книги, публікації А. М. Топорова у книгах, збірках, альманахах, періодичних виданнях);

– матеріалах енциклопедичних, довідкових видань і бібліографічних покажчиків про життя, педагогічну і громадсько-просвітницьку діяльність А. М. Топорова;

– монографічних і дисертаційних роботах, публікаціях у періодичних виданнях, в яких відображена педагогічна спадщина та громадсько-просвітницька діяльність А. М. Топорова.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що *вперше* у вітчизняній історико-педагогічній науці *системно досліджено й цілісно проаналізовано* зміст основних педагогічних ідей та напрями громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова у 1915–1984 рр. у контексті вітчизняного історико-педагогічного дискурсу; з'ясовано суспільно-політичні та соціально-культурні передумови й чинники становлення А. М. Топорова як педагога, просвітителя і громадського діяча; розроблено й науково обґрунтовано *авторську періодизацію* життєвого шляху (1891–1984 рр.) та основні етапи формування педагогічної спадщини та громадсько-просвітницької діяльності Адріана Митрофановича Топорова у 1915–1984 рр.: *I період* (1891–1914 рр.) – *формування особистості А.М. Топорова та професійно-педагогічне становлення: перший етап* (1891–1904 рр.) охоплює дитинство, навчання у Бродчанській церковнопарафіяльній школі; *другий етап* (1905–1907 рр.) – в Каплінській двокласній учительській школі; *третій етап* (1908–1914 рр.) – набуття першого досвіду роботи вчителем та опанування основами педагогічної майстерності; початок активної громадянської позиції; *II період* (1915–1936 рр.) – *педагогічна та громадсько-просвітницька діяльність: перший етап* (1915–1931 рр.) – робота в с. Верх-Жиліно вчителем початкової школи та з 1920 р. – в комуні «Майское утро»; *другий етап* (1932–1936 рр.), робота А. М. Топорова вчителем та його громадсько-просвітницька діяльність: написання і видання книги «Крестьяне о писателях», публікація статей педагогічної та публіцистично-громадської тематики; *III період* (1937–1947 рр.) – *ув'язнення та відбування покарання в гулагівських таборах під час сталінських репресій* – співвідноситься з арештом, засудженням та відбуванням покарання упродовж шести років (1937–1943 рр.) у таборах ГУЛАГу та на засланні (1944–

1947 рр.); *IV період* (1948–1984 рр.) – *громадсько-просвітницька діяльність в Україні: перший етап* (1948–1960 рр.) – характеризується амністією, скасуванням вироку та політичних звинувачень із А. М. Топорова та його активною громадсько-просвітницькою діяльністю у м. Миколаєві; *другий етап* (1961–1984 рр.), під час якого відбувається перевидання книги «Крестьяне о писателях», написання та видання книг «Воспоминания», «Мозаика», «Я – учитель», опублікування значної кількості статей педагогічної, історико-краєзнавчої, культурологічної та іншої актуальної тематики, широке коло його професійних і громадських зустрічей і активне листування.

Виявлено і схарактеризовано зміст педагогічних ідей і напрями громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова в сучасній педагогічній науці та практиці крізь призму виховання національної гідності, патріотизму й активної громадянської позиції молодого покоління; розкрито стан упровадження педагогічних ідей А. М. Топорова в умовах сьогодення та актуалізовано значення його педагогічної спадщини як вагомого чинника виховання національної гідності, патріотизму, активної громадянської позиції молодого покоління.

До наукового обігу *введено* невідомі й маловідомі документи, історичні факти та відомості, що базуються на архівних матеріалах – 102 справи з архівосховищ України й інших країн у визначених хронологічних межах, 25 з яких використано вперше (Державний архів Миколаївської області, Ф. Р-2852.; Миколаївського обласного краєзнавчого музею (Д-5697, Д-7954, Д-10355, Д-12609, Д-13877, Д-26987, Д-31743); Миколаївського обласного краєзнавчого музею (Д-5697, Д-7954, Д-10355, Д-12609, Д-13877, Д-26987, Д-31743); ДААК (Державного архіву Алтайського краю (ф. Р-1142); *розширено* джерельну базу дослідження через використання матеріалів із сімейного архіву А. М. Топорова, що дозволило відтворити малодосліджені аспекти педагогічної спадщини та громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова, її впливу на освітні процеси ХХ століття. *Подальшого розвитку* набуло висвітлення джерельної бази дослідження педагогічної персоналії в історії вітчизняної педагогіки та ідей актуалізації педагогічної спадщини А. М. Топорова як представника науково-педагогічної думки ХХ століття в контексті сучасного реформування національної системи освіти в Україні.

Практичне значення роботи полягає в тому, що сформульовані висновки й основні положення дослідження збагачують історико-педагогічні знання, теорію й методику виховної роботи з дітьми, сприятимуть усвідомленню педагогічної спадщини та громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова й можуть бути використані у підготовці узагальнювальних історико-педагогічних праць із історії української педагогічної думки, підручників і науково-методичних посібників із історії педагогіки, у підготовці лекційних, практичних занять та спецкурсів із дисциплін педагогічного циклу в закладах вищої освіти, а також у початковій школі, в системі інклюзивної освіти, зокрема в методиці навчання читання, написанні літературних творів, застосуванні голосних читань у викладанні мови і літератури, системі художньо-естетичного розвитку,

організації позакласної та позашкільної роботи, у сімейному вихованні; в удосконаленні підготовки вчителів початкових класів, учителів-філологів у системі післядипломної педагогічної освіти.

Практичне значення результатів дисертації щодо андрагогічного підходу А. М. Топорова визначається також можливістю їх використання в університетах третього віку, в геріатричних закладах та у системі освіти впродовж життя.

Результати дослідження впроваджено в освітній процес Миколаївського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка № 817/14/1-13 від 03.08.2020 р.), Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (довідка № 0112/01360 від 18.03.2021 р.), Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (довідка № 113 від 23.03.2021 р.), Комунального закладу освіти «Середня загальноосвітня школа № 15» Дніпровської міської ради (довідка № 26 від 19.03.2021 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на науково-практичних конференціях і читаннях, зокрема *міжнародних*: «Сучасна система освіти і виховання: досвід минулого – погляд у майбутнє» (Київ, 2017 р.), «Сучасні методика, інновації та досвід практичного застосування у сфері психології та педагогіки» (Люблін, Республіка Польща, 2017 р.), «Сучасні проблеми підготовки та професійного удосконалення педагогів» (Чернігів, 2018 р.), «Наука і техніка сьогодення: пріоритетні напрямки розвитку України та Польщі» (Воломін, Республіка Польща, 2018 р.), «Сучасна педагогіка та психологія: методологія, теорія і практика» (Київ, 2018 р.); «Сучасні педагогіка та психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень» (Київ, 2019 р.), Міжнародній програмі «Літня школа з досліджень, освіти та культури» (м. Вільнюс, Литва); *Топоровських читаннях*: «Многогранність А. М. Топорова – педагога, просветителя, писателя» (Миколаїв, 2016 р.); у конкурсі «Мистецтво жити разом: зі спільними цінностями до глобального миру» (Київ, 2018); *на науково-методологічних семінарах* кафедри початкової освіти Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського (2016–2019 рр.).

Публікації. Основні теоретичні положення та висновки дисертації висвітлено у 16 публікаціях, із них: 7 у фахових виданнях України (1 у співавторстві), 1 стаття у зарубіжному науковому періодичному виданні (у співавторстві), 8 – у збірках матеріалів наукових конференцій.

Особистий внесок здобувача у статті, опублікованій у співавторстві [2], автором досліджено й систематизовано педагогічні ідеї А. М. Топорова щодо поєднання навчання і художньо-естетичного виховання дітей у школі комуни «Майское утро»; у статті [17] – здійснено аналіз та обґрунтування андрагогічних засад педагогічної діяльності А. М. Топорова з дорослими в комуні «Майское утро».

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, додатків (18) та списку використаних джерел до кожного розділу, що складається з 711 позицій, з яких 11 – іноземними мовами, 102 – архівні джерела. Робота містить 11 таблиць,

що обіймають 10 сторінок основного тексту. Загальний обсяг дисертації – 360 сторінок, із них основного тексту 198 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми; визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, методи дослідження; розкрито наукову новизну і практичну значущість дисертації; окреслено хронологічні межі та джерельну базу; подано відомості про апробацію, впровадження результатів наукового пошуку, публікації автора та структуру й обсяг роботи.

У першому розділі – **«Педагогічна спадщина та громадсько-просвітницька діяльність Адріана Митрофановича Топорова в контексті вітчизняного історико-педагогічного дискурсу»** – розкрито методичні засади дослідження педагогічної спадщини і громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова, висвітлено історіографію проблеми та джерельну базу дослідження; виокремлено і схарактеризовано авторську періодизацію життєвого шляху (1891–1984 рр.) та обґрунтовано основні етапи формування педагогічної спадщини і громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова у 1915–1984 рр. як педагога, просвітителя і громадського діяча.

На основі методологічного обґрунтування було виокремлено чотири провідних напрями дослідження: *перший* охоплював коло проблемних питань, пов'язаних із аналізом соціально-економічних і соціально-культурних передумов становлення А. М. Топорова як педагога, просвітителя і громадського діяча; *другий* напрям стосувався педагогічної діяльності А. М. Топорова: навчання та виховання дітей і дорослих у комуні «Майское утро»; *третій* – включав громадсько-просвітницьку діяльність А. М. Топорова; *четвертий* напрям полягав у науковому обґрунтуванні відродження педагогічних ідей та громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова в контексті реформування сучасної української освіти.

Історіографічний огляд проблеми та опрацювання джерельної бази дослідження дозволило виокремити і схарактеризувати авторську періодизацію життєвого шляху А. М. Топорова (1891–1984 рр.) та обґрунтувати основні етапи формування педагогічної спадщини та громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова у 1915–1984 рр.:

I період (1891–1914 рр.) – *формування особистості А. М. Топорова та професійно-педагогічне становлення: перший етап* (1891–1904 рр.) охоплює дитинство, навчання у Бродчанській церковнопарафіяльній школі; *другий етап* (1905–1907 рр.) – в Каплінській двокласній учительській школі; *третій етап* (1908–1914 рр.) – набуття першого досвіду роботи вчителем та опанування основами педагогічної майстерності; початок активної громадянської позиції;

II період (1915–1936 рр.) – *педагогічна та громадсько-просвітницька діяльність: перший етап* (1915–1931 рр.) – робота в с. Верх-Жиліно вчителем початкової школи та з 1920 р. – в комуні «Майское утро»; *другий етап* (1932 – 1936 рр.), робота А. М. Топорова вчителем та його громадсько-просвітницька

діяльність: написання і видання книги «Крестьяне о писателях», публікація статей педагогічної та публіцистично-громадської тематики;

III період (1937–1947 рр.) – ув'язнення та відбування покарання в гулагівських таборах під час сталінських репресій – співвідноситься з арештом, засудженням згідно з вироком за статтею 58, п.10, ч. 1 Кримінального Кодексу РРФСР «Пропаганда або агітація, що містять заклик до повалення, підризу або ослаблення Радянської влади...», відбуванням покарання упродовж шести років (1937–1943 рр.) у таборах ГУЛАГу та на засланні (1944–1947 рр.);

IV період (1948–1984 рр.) – громадсько-просвітницька діяльність в Україні: перший етап (1948–1960 рр.) – характеризується амністією, скасуванням вироку та політичних звинувачень із А. М. Топорова та його активною громадсько-просвітницькою діяльністю у м. Миколаєві; *другий етап (1961–1984 рр.)*, під час якого відбувається перевидання книги «Крестьяне о писателях», написання та видання книг «Воспоминания», «Мозаика», «Я – учитель», опублікування значної кількості статей педагогічної, історико-краєзнавчої, культурологічної та іншої актуальної тематики, широке коло його професійних і громадських зустрічей і активне листування.

Вивчення архівних і музейних документів, науково-історичних праць, що стосувалися життя та соціального середовища А. М. Топорова, мемуарної спадщини та інших відповідних джерел надало можливість виокремити низку *соціально-політичних та соціально-культурних передумов*, що вплинули на становлення його як педагога, просвітителя і громадського діяча, зокрема: соціальне походження, власна вроджена обдарованість, освітні передумови (навчання в церковнопарафіяльній школі, Каплинській другокласній учительській школі, Пермському державному педагогічному інституті), культурні традиції, найближче соціальне оточення, підтримка дружини, друзів та однодумців, а також суспільно-політичні події, соціально-економічний стан, особливо селянства, соціально-історичний контекст функціонування системи освіти, культури і громадсько-просвітницької діяльності в СРСР, які значним чином вплинули на світогляд, громадянську позицію та життєвий шлях А. М. Топорова.

Чинниками становлення А. М. Топорова як педагога, просвітителя і громадського діяча були: вплив родинного виховання та соціально-природного й соціально-культурного середовища; виховні й культурні традиції сім'ї: прищеплення працелюбності, любові до народної творчості; навчання та отримання професійного досвіду як учителя у церковнопарафіяльній школі; вплив учителів, педагогів-гуманістів, наставників (Л. Єшина, І. Серишева); ідеї видатних педагогів, письменників і просвітителів, під впливом яких формувалася педагогічна майстерність А. М. Топорова; самоосвіта, яка сприяла розвитку педагогічної майстерності та створенню інноваційних методів навчання і виховання, а також його активна громадянська позиція та усвідомлення власної суспільної місії – навчати і виховувати дітей у школі, підвищувати рівень грамотності та освіченості народних мас.

У другому розділі – **«Зміст та концептуальні засади освіти й виховання в педагогічній спадщині А. М. Топорова»** – висвітлено розвиток педагогічної майстерності та громадянської позиції А. М. Топорова (1915–1937 рр.); розкрито зміст педагогічних ідей А. М. Топорова в період 20-х–30-х рр. ХХ століття; проаналізовано андрагогічний підхід в освіті дорослих у педагогічній діяльності А. М. Топорова з дорослими в комуні «Майское утро» (1920–1932 рр.).

Виявлено, що педагогічні ідеї А. М. Топорова стосувалися провідної ролі особистості вчителя у шкільному навчально-виховному процесі, принципів педагогічної діяльності, авторських методів викладання мови і літератури, авторських методів позакласної роботи й художньо-естетичного виховання шкільної молоді, вимог до школи і вчителя для створення сприятливого педагогічного середовища й успішного навчання і виховання дітей.

Встановлено, що у процесі роботи вчителем у школі комуни «Майское утро» А. М. Топоров практично реалізував такі педагогічні принципи, як інтегрований підхід у навчально-виховній роботі; здійснення комплексного виховного впливу на дитину (розумовий розвиток, формування трудових навичок, виховання моральних якостей, розвиток художніх здібностей та естетичного смаку, прищеплення любові та поваги до людей, природи і навколишнього світу); створення і підтримання доброзичливих і шанобливих стосунків між учителем і учнями; пріоритет виховання над навчанням; оптимальне поєднання навчання і праці; індивідуалізоване навчання талановитих і обдарованих дітей за окремою програмою; урахування в навчальній і виховній роботі індивідуальних та вікових особливостей кожного учня, умов та взаємин у сім'ї.

З'ясовано, що у процесі викладання мови і літератури А. М. Топоров застосовував систему авторських методів, зокрема удосконалений звуковий метод навчання дітей читання шляхом швидкого і правильного називання літер у слові, ігрові вправи у швидкому «бігу» по літерах і в точному називанні їх до кінця слова; метод навчання правильно висловлюватись, починаючи із найпростіших фраз і поступово ускладнюючи їх; метод голосних читань учням творів художньої літератури з наступним обговоренням; метод навчання писати твори за способом спостереження природи і людей; метод какографії (акцентування уваги на лексичних і граматичних помилок із наступним обговоренням і виправленням); виконання вправ із авторського навчального посібника «Занимательный задачник по развитию речи и мышления»; метод спонукання учнів знаходити у прочитаному творі та записувати до словника крилаті вислови, влучні порівняння, епітети, метафори.

У дослідженні проаналізовано, узагальнено й систематизовано авторські методи позакласної роботи й художньо-естетичного виховання шкільної молоді, а саме: поєднання навчальних занять із методами позакласної роботи (голосними читаннями, літературними судами, диспуатами, вечорами, стінгазетами, предметними гуртками, краєзнавчими й фольклорними експедиціями, роботою у шкільному краєзнавчому музеї); поєднання навчання з мистецтвом за принципом «Школа без мистецтва – мертвий дім» (заняття з образотворчого й декоративно-

ужиткового мистецтва, написання оповідань і віршів, художнього декламування, хорового й сольного співу, гри на різних музичних інструментах, участь у театральному і хоровому колективах, струнному оркестрі); зустрічі з відомими письменниками, поетами, журналістами, художниками, етнографами та фахівцями інших галузей, які проводили лекції, бесіди і читали свої твори учням; проведення громадських оглядів творчих робіт усіх (а не кращих) учнівських робіт, що забезпечувало масове залучення дітей до художньо-естетичної діяльності, відтак створювало атмосферу творчого піднесення й мотивувало дітей до розвитку творчих здібностей.

Проведено узагальнення та систематизацію ідей А. М. Топорова щодо створення сприятливого педагогічного середовища у школі, вимог до школи і вчителя для успішного навчання і виховання дітей. Розкрито й узагальнено ідеї А. М. Топорова щодо умов і методів ефективної самоосвіти, а саме: невгамовне прагнення знань і незламна воля до цього; складання планів читання; опанування методами раціонального читання; ведення читацької картотеки й щоденника; конспектування прочитаного; регулярні виписки «золотих думок» із прочитаного, упорядкування, систематичне їх перечитування і роздуми над ними; запам'ятовування найбільш цікавого й корисного, прочитаного шляхом переказів співбесідникам; зустрічі, бесіди та особисте листування з досвідченими людьми.

Обґрунтовано андрагогічний підхід А. М. Топорова щодо методики голосних читань художньої літератури із селянами комуни «Майское утро», які проводилися упродовж дванадцяти років (1920–1932 рр.). У процесі читань вирішувалися завдання вивчення уподобань і очікувань учасників, їхнього художньо-естетичного розвитку, формування навичок критичного аналізу літературних творів, налагодження зв'язку між письменниками і читачами. Сутність андрагогічного підходу розкривалась у реалізації низки принципів, таких як: пріоритетність самостійного навчання; спільна діяльність учнів із одногрупниками і викладачем; використання наявного життєвого досвіду дорослих учнів; коригування застарілого досвіду й особистих установок, що перешкоджають опануванню нових знань; індивідуальний підхід до навчання на основі особистісних потреб і соціально-психологічних характеристик; елективність (добровільність, власний вибір змісту та інших компонентів навчання); рефлексивність (свідоме ставлення учня до навчання, самомотивація); розвиток учня, спрямованість на вдосконалення особистості, формування здібностей та особистісних якостей.

Проаналізовано методику і програму голосних читань, яка мала системний характер: заняття проводились кілька разів на тиждень у позаробочий час упродовж дванадцяти років, читанню передували літературознавчі бесіди, а після читань за спеціальною програмою проводилось обговорення прослуханого з письмовою фіксацією думок учасників. Завдяки високому рівню педагогічної майстерності А. М. Топорова, особливостей методики й організаційним умовам, йому вдалося забезпечити педагогічну ефективність голосних читань, об'єктивність і достовірність самостійності думок, висловлених учасниками.

Результати читань були опубліковані у книзі «Крестьяне о писателях» (1930 р.), яка зробила всесвітньо відомим ім'я її автора.

Встановлено, що проведення голосних читань художньої літератури для селян комуни «Майское утро» було найбільш значущою складовою педагогічної діяльності А. М. Топорова.

У третьому розділі – **«Громадсько-просвітницька діяльність Адріана Митрофановича Топорова у розвитку освіти і педагогічної думки в Україні»** – теоретично узагальнено й систематизовано основні напрями та зміст громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова; актуалізовано й визначено перспективні напрями відродження і використання педагогічної спадщини та громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова в контексті реформування сучасної української освіти.

У контексті суспільно-політичних і соціально-культурних передумов розвитку педагогічної освіти в Україні у хронологічних межах дослідження *виокремлено напрями громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова: перший* (1920–1932 рр.): громадська і культурно-просвітницька діяльність у комуні «Майское утро»; *другий* (1920–1932 рр.): громадська діяльність в Алтайському краї; *третій* (1932–1937 рр.): громадська і культурно-просвітницька діяльність у м. Очер (Пермського краю), м. Раменське (Московської обл.); *четвертий* (1948–1984 рр.): громадсько-просвітницька діяльність А. М. Топорова в Україні *та їх зміст*, зокрема: просвітницька робота (організація роботи бібліотеки, лікнеп, школа підвищеної грамоти, політінформації, науково-популярні доповіді, голосні читання художньої літератури); впровадження культури побуту (лекції про соціальну й особисту санітарію та гігієну), впровадження правил санітарного утримання житлових і господарських приміщень, а також навколишнього природного оточення (вулиці, річки, ставка, греблі); участь у громадській роботі, виконання обов'язків на громадських засадах: керівництво районними вчительськими курсами самоосвіти, робота у будівельному комітеті з добудови районної лікарні та ін.

Проаналізовано громадсько-просвітницьку діяльність А. М. Топорова в Україні та з'ясовано, що своїми публікаціями він привертав увагу громадськості до проблем охорони пам'яток історії і культури Миколаївщини. Як член громадської ради Миколаївського обласного краєзнавчого музею А. М. Топоров докладав значних зусиль щодо розвитку цього культурно-освітнього осередку. У своїх історичних розвідках він висвітлював життя і діяльність історичних персоналій, діячів культури і мистецтва минулого, дотичних до становлення і розвитку України та Миколаївського регіону.

За результатами дослідження педагогічної спадщини А. М. Топорова та передових теоретичних положень для впровадження в контексті реформування сучасної української освіти виокремлено такі його *педагогічні ідеї*, як от: реалізація системи художньо-естетичного виховання у школі, розвиток художніх здібностей та естетичного смаку школярів, прищеплення любові й поваги до людей, природи і довкілля на основі поєднання навчання з мистецтвом; досягнення балансу масовості та індивідуалізації педагогічного процесу, завдяки

чому всі діти школи беруть участь у художньо-творчій діяльності, одночасно кожній дитині надається можливість реалізувати свою творчу обдарованість у певному виді мистецтва; впровадження індивідуалізованого навчання талановитих і обдарованих дітей за окремою програмою, що надає можливості опановувати навчальний матеріал поза межами чинної навчальної програми; створення педагогічного середовища, завдяки якому навчання доповнюється цікавою і насиченою позакласною роботою.

Досліджено, що відродження педагогічних ідей та громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова відбувалося шляхом видання і перевидання його праць, популяризації його педагогічного досвіду та громадсько-просвітницької діяльності в наукових і літературно-художніх публікаціях, документальних фільмах, театральних постановках, інших масових заходах («Топоровських читаннях», тематичних вечорах), встановлення пам'ятних дощок, присвоєння його імені закладам освіти і культури тощо.

ВИСНОВКИ

У дисертації цілісно проаналізовано й системно розкрито зміст педагогічної спадщини і напрямів громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова у 1915–1984 рр. у контексті вітчизняного історико-педагогічного дискурсу. Результати комплексного дослідження концептуальних засад освіти й виховання в педагогічній спадщині А. М. Топорова та його громадсько-просвітницьких поглядів уможливили розв'язання завдань дослідження і дійти таких висновків:

1. На підставі аналізу джерельної бази дослідження та історіографії персоналії А. М. Топорова з'ясовано суспільно-політичні та соціально-культурні передумови й чинники його становлення як педагога, просвітителя і громадського діяча. До суспільно-політичних віднесено соціально-економічний стан Російської імперії під час Першої світової війни, зміни соціально-економічного та політичного ладу в результаті лютневих та жовтневих подій 1917 року, економічний, соціально-політичний та ідеологічний контекст функціонування системи освіти, культури і громадсько-просвітницької діяльності в СРСР, які значним чином вплинули на світогляд, громадянську позицію та життєвий шлях А. М. Топорова.

Соціально-культурними передумовами професійного становлення А. М. Топорова стали: соціальне походження; родинне виховання; власна вроджена обдарованість; культурні традиції, найближче соціальне оточення, підтримка дружини, друзів та однодумців; освітні передумови (навчання в церковнопарафіяльній школі, Каплинській другокласній учительській школі, Пермському державному педагогічному інституті), завдяки яким у А. М. Топорова були сформовані основні загальноосвітні та педагогічні знання і навички; вплив соціально-культурного середовища та найближчого соціального оточення у процесі педагогічної та громадсько-просвітницької діяльності, спілкування із провідними діячами культури й мистецтва, які сприяли

постійному педагогічному пошуку, систематичній роботі над удосконаленням своїх педагогічних компетентностей.

Доведено, що чинниками становлення А. М. Топорова як педагога, просвітителя і громадського діяча були: вплив родинного виховання та соціально-природного середовища; виховні й культурні традиції сім'ї: прищеплення працелюбності, любові до народної творчості; навчання та отримання професійного досвіду як учителя у церковнопарафіяльній школі; вплив учителів, педагогів-гуманістів, наставників (Л. Єшина, І. Серишева); ідеї видатних педагогів, письменників і просвітителів, під впливом яких формувалася педагогічна майстерність А. М. Топорова; самоосвіта, яка сприяла розвитку педагогічної майстерності та створенню інноваційних методів навчання і виховання, а також його активна громадянська позиція та усвідомлення власної суспільної місії – навчати і виховувати дітей у школі, підвищувати рівень грамотності та освіченості народних мас.

2. Розроблено й науково обґрунтовано *авторську періодизацію* життєвого шляху (1891–1984 рр.) та основні етапи формування педагогічної спадщини та громадсько-просвітницької діяльності Адріана Митрофановича Топорова у 1915–1984 рр: *I період* (1891–1914 рр.) – *формування особистості А.М. Топорова та професійно-педагогічне становлення: перший етап* (1891–1904 рр.) охоплює дитинство, навчання у Бродчанській церковнопарафіяльній школі; *другий етап* (1905–1907 рр.) – в Каплінській двокласній учительській школі; *третій етап* (1908–1914 рр.) – набуття першого досвіду роботи вчителем та опанування основами педагогічної майстерності; початок активної громадянської позиції; *II період* (1915–1936 рр.) – *педагогічна та громадсько-просвітницька діяльність: перший етап* (1915–1931 рр.) – робота в с. Верх-Жиліно вчителем початкової школи та з 1920 р. – в комуні «Майское утро»; *другий етап* (1932–1936 рр.), робота А. М. Топорова вчителем та його громадсько-просвітницька діяльність: написання і видання книги «Крестьяне о писателях», публікація статей педагогічної та публіцистично-громадської тематики; *III період* (1937–1947 рр.) – *ув'язнення та відбування покарання в гулагівських таборах під час сталінських репресій* – співвідноситься з арештом, засудженням та відбуванням покарання упродовж шести років (1937–1943 рр.) у таборах ГУЛАГу та на засланні (1944–1947 рр.); *IV період* (1948–1984 рр.) – *громадсько-просвітницька діяльність в Україні: перший етап* (1948–1960 рр.) – характеризується амністією, скасуванням вироку та політичних звинувачень із А. М. Топорова та його активною громадсько-просвітницькою діяльністю у м. Миколаєві; *другий етап* (1961–1984 рр.), під час якого відбувається перевидання книги «Крестьяне о писателях», написання та видання книг «Воспоминания», «Мозаика», «Я – учитель», опублікування значної кількості статей педагогічної, історико-краєзнавчої, культурологічної та іншої актуальної тематики, широке коло його професійних і громадських зустрічей і активне листування.

3. Виявлено і схарактеризовано зміст педагогічних ідей та напрями громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова, зокрема: гуманний особистісно орієнтований підхід до навчання і виховання дітей, встановлення

між викладачем та учнями стосунків духовної єдності, взаємної довіри й поваги; комплексний вплив на розумовий розвиток дитини у поєднанні із формуванням трудових навичок, виховання моральних якостей, прищеплення любові та поваги до людей, природи й навколишнього світу, розвитку художніх здібностей та естетичного смаку; індивідуалізований підхід у навчанні та вихованні, врахування індивідуально-психологічних та вікових особливостей кожного учня; методика розвитку культури мовлення школярів шляхом систематичної роботи над лексичними і граматичними помилками, незрозумілими словами, словами-паразитами, діалектизмами, афоризмами, паронімами, метатезами, каламбурами та іншими фігурами мови, написання творів методом спостереження; система художньо-естетичного виховання дітей у школі на основі поєднання навчання з мистецтвом, принципів масовості й індивідуалізації навчання талановитих і обдарованих дітей за окремою програмою; погляди А. М. Топорова на роль учителя у процесі виховання і навчання дітей та ін.

Обґрунтовано андрагогічні засади, методи і форми педагогічної діяльності А. М. Топорова з дорослими в комуні «Майское утро», зокрема голосних читань творів художньої літератури, що здійснювалися за принципами індивідуального підходу, елективності навчання, спільної діяльності, рефлексивності, використання соціального досвіду та освітнього рівня дорослих, розвитку особистості, системності. Узагальнено й систематизовано методика голосних читань, яка включала: складання програми читань із урахуванням запитів, підготовленості, життєвого досвіду й поступового літературно-художнього розвитку слухачів; підготовку викладача; проведення з учасниками навчальних бесід про біографії письменників, історичні передумови виникнення літературних творів, значення художньої літератури в житті людей, освітньої, виховної, соціально-організуючої ролі художнього слова, пояснення незнайомих слів і фраз; обговорення прочитаного, спонукання до вільного висловлювання та фіксацію думок учасників, їх вербальних і невербальних реакцій під час голосних читань та обговорення.

Схарактеризовано напрями громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова: перший (1920–1932 рр.) – громадська і культурно-просвітницька діяльність у комуні «Майское утро»; другий (1920–1932 рр.) – громадська діяльність в Алтайському краї; третій (1932–1937 рр.) – громадська і культурно-просвітницька діяльність у м. Очер (Пермського краю), м. Раменське (Московської обл.); четвертий (1948–1984 рр.) – громадсько-просвітницька діяльність А. М. Топорова в Україні *та їх зміст*, зокрема: просвітницька робота (організація роботи бібліотеки, лікнеп, школа підвищеної грамоти, політінформації, науково-популярні доповіді, голосні читання художньої літератури); впровадження культури побуту (лекції про соціальну й особисту санітарію та гігієну), впровадження правил санітарного утримання житлових і господарських приміщень, а також навколишнього природного оточення (вулиці, річки, ставка, греблі); участь у громадській роботі, виконання обов'язків на громадських засадах: керівництво районними вчительськими курсами самоосвіти, робота у будівельному комітеті з добудови районної лікарні та ін.

4. Розкрито стан упровадження педагогічних ідей А. М. Топорова в умовах сьогодення та актуалізовано значення його педагогічної спадщини в контексті реформування сучасної української освіти. Встановлено, що відродження педагогічної спадщини і просвітницьких ідей А. М. Топорова відбувалося за двома основними напрямками. Перший напрям передбачав видання і перевидання його педагогічних і публіцистичних праць, висвітлення його педагогічної та громадсько-просвітницької діяльності в публікаціях наукового і просвітницького характеру, проведення присвячених йому масових заходів, його увіковічення шляхом установлення пам'ятних дощок, присвоєння його імені закладам освіти і культури. Другий – передбачав відродження педагогічної спадщини і просвітницьких ідей А. М. Топорова шляхом упровадження їх у практичну діяльність середніх загальноосвітніх закладів, викладанні мови і літератури у загальноосвітній школі, зокрема навчанні дітей читання у початкових класах, написанні творів за методом спостереження; в організації системи позакласної та позашкільної роботи гуртків дитячої творчості та клубів за інтересами.

Здійснене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми вивчення педагогічної спадщини громадського діяча і педагога й відкриває нові можливості актуалізації педагогічних надбань А. М. Топорова у контексті інклюзивного навчання, освіти дорослих, під час підготовки та вдосконалення педагогічних працівників.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Куцова Т. О. Літературна спадщина та громадсько-просвітницька діяльність А. М. Топорова. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського* : зб. наук. пр. Серія «Педагогічні науки». Вип.1.41 (03). Т. 2. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2013. С. 75–79.
2. Топоров И., Куцева Т. «Школа без искусств – мертвый дом». О принципах воспитания творческого начала учащихся в педагогической концепции А. М. Топорова. *Наукові записки* / ред. кол.: В. В. Радул, С. П. Величко та ін. Серія : «Педагогічні науки». Вип.123 (II). Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2013. С. 199–205.
3. Куцова Т. О. Джерельна база дослідження педагогічної та громадсько-просвітницької спадщини А. М. Топорова. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Педагогічні науки». № 3. Херсон : ХДУ, 2017. С. 43–48.
4. Куцова Т. О. Етапи формування і проблеми дослідження педагогічної спадщини А. М. Топорова. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*: наук. журнал / гол. ред. А. А. Сбруєва. Суми : Вид-во Сум. ДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. № 3 (67). С. 209–221.
5. Куцова Т. О. Відродження педагогічних ідей і громадсько-просвітницької спадщини А. М. Топорова (1984–2018 рр.). *Науковий вісник*

Херсонського державного університету. Серія «Педагогічні науки». № 84. Херсон : ХДУ, 2018. С.13–18.

6. Куцова Т. О. Педагогічні ідеї А. М. Топорова в контексті підготовки та професійного удосконалення педагогів. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Серія «Педагогічні науки». Вип. 151. Ч. 1. / Чернігів. нац. пед. ун-т ім. Т. Г. Шевченка; гол. ред. О. М. Носко. Чернігів : ЧНПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2018. С. 192–196.

7. Куцова Т. О. Соціально-історичні передумови та основні напрями громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова. *Інноваційна педагогіка*. Вип. 14. Одеса : Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій, 2019. С. 64–68.

Публікація в зарубіжному науковому періодичному виданні

8. Куцова Т. О., Якименко С. І. Голосні читання як метод навчання дорослих в освітній діяльності А. М. Топорова. *The Scientific Heritage*. Budapest, Hungary. 2018. № 26. Р.3. С. 14–19.

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

9. Куцёва Т. А. Многогранность А. М. Топорова – педагога, просветителя, писателя. *Топоровські читання на Миколаївщині (2010–2016)* : зб. матеріалів / склад. М. В. Тасинкевич; ред. Л. М. Голубенко; Миколаїв. обл. універс. наук. б-ка ім. О. Гмиряова. Миколаїв, 2016. С. 50–53.

10. Куцёва Т. А. Актуальность исследования педагогического наследия А. М. Топорова. *Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал)*. Modern Research of Social Problems, 37 (27), 2013. URL: www.sisp.nkras.ru <https://cyberleninka.ru/article/n/the-timeliness-of-a-toporov-s-pedagogical-heritage-study>. (дата звернення 18.10.2017).

11. Куцова Т. О. Актуальність педагогічної спадщини А. М. Топорова в сучасній системі освіти України. *Сучасна система освіти і виховання: досвід минулого – погляд у майбутнє* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 6–7 жовтня 2017 р.). Київ, 2017. С. 12–14.

12. Куцова Т. О. Стратегія історико-педагогічного дослідження персоналії А. М. Топорова. *Сучасні методики, інновації та досвід практичного застосування у сфері психології та педагогіки* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Люблін, Республіка Польща, 20–21 жовтня 2017 р.). Люблін, 2017. С. 22–25.

13. Куцова Т. О. Андрагогічні засади освітньої діяльності А. М. Топорова. *Science and technology of the present time: priority development directions of Ukraine and Poland*: Z. Gloger Wolomin International and Regional Cooperation University (19–20 October, 2018). Volume 2. Wolomin, Republic of Poland, 2018. P. 31–34.

14. Куцова Т. О. Громадсько-просвітницька діяльність А. М. Топорова в Україні (1948–1984 рр.). *Сучасна педагогіка та психологія: методологія, теорія і практика* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (28–29 вересня 2018 р.). Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського. Київ, 2018. С. 12–14.

15. Кушова Т. О. Педагогічні ідеї А. М. Топорова у контексті підготовки та професійного удосконалення педагогів. *Сучасні проблеми підготовки та професійного удосконалення педагогів* : матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернігів, 26–27 квітня 2018 р.). Чернігів, 2018. С. 192–196.

16. Кушова Т. О. Методика викладання мови і літератури у педагогічній спадщині А. М. Топорова. *Сучасні педагогіка та психологія: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Ч. II (Київ, 12–13 липня 2019 р.). Київ : Київська наукова організація педагогіки та психології, 2019. С. 12–15.

АНОТАЦІЇ

Кушова Т. О. Педагогічна спадщина та громадсько-просвітницька діяльність Адріана Митрофановича Топорова (1915–1984 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки. – Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського, МОН України, Миколаїв, 2021.

У дисертації вперше здійснено цілісний аналіз змісту педагогічної спадщини і напрямів громадсько-просвітницької діяльності Адріана Митрофановича Топорова у 1915–1984 рр. у контексті вітчизняного історико-педагогічного дискурсу; виокремлено і проаналізовано низку концептуальних педагогічних ідей та актуалізовано їх значення в умовах реформування сучасної української освіти.

Проведено історіографічний аналіз та вивчення джерельної бази дослідження. З'ясовано соціально-політичні та соціально-культурні передумови становлення його як педагога, просвітителя і громадського діяча (соціальне походження, власна вроджена обдарованість, освітні передумови, культурні традиції, найближче соціальне оточення, підтримка дружини, друзів, однодумців та суспільно-політичні події у контексті функціонування системи освіти, культури і громадсько-просвітницької діяльності в СРСР) та чинники (вплив родинного виховання та соціально-природного середовища; виховні й культурні традиції сім'ї; навчання та отримання професійного досвіду як учителя у церковнопарафіяльній школі; вплив учителів, педагогів-гуманістів, наставників; самоосвіта). Обґрунтовано періодизацію життєвого шляху та формування педагогічної спадщини та громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова.

Розроблено й науково обґрунтовано етапи формування педагогічної спадщини та громадсько-просвітницької діяльності А. М. Топорова в межах 4-х періодів життєвого шляху (I період (1891–1914 рр.) – формування особистості А.М. Топорова та професійно-педагогічне становлення; II період (1915–1936 рр.) – педагогічна та громадсько-просвітницька діяльність; III період (1937 –1947 рр.) – ув'язнення та відбування покарання в гулагівських таборах під час сталінських репресій; IV період (1948–1984 рр.) – громадсько-просвітницька діяльність в Україні.

Обґрунтовано андрагогічні засади, методи і форми педагогічної діяльності А. М. Топорова з дорослими та схарактеризовано напрями громадсько-просвітницької діяльності та їх зміст. Розкрито стан упровадження педагогічних ідей вченого в умовах сьогодення та актуалізовано значення його педагогічної спадщини в контексті реформування сучасної української освіти.

Ключові слова: Адріан Митрофанович Топоров, педагогічна спадщина, педагогічні ідеї, громадсько-просвітницька діяльність, особистісно орієнтований дитиноцентричний підхід у навчанні, інтегрований підхід у навчанні і вихованні, андрагогічні принципи навчання дорослих, періоди, етапи.

ABSTRACT

Kushchova T. O. Pedagogical heritage and public and educational activities of Adrian Mitrofanovich Toporov (1915–1984). – Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Ph. D. thesis for a Candidate of Pedagogical Sciences Degree (Doctor of Philosophy), specialty 13.00.01 «General Pedagogics and History of Pedagogy» (01 Education / Pedagogy). – V. O. Sukhomlynsky National University of Mykolaiv. Mykolaiv, 2021.

The dissertation discloses pedagogical ideas and directions of public and educational activity of A. M. Toporov by researching his pedagogical and public and educational activities in “May morning” commune and other educational institutions of the RSFSR (1908–1937) and in Ukraine (1948–1984). The scientific analysis of the socio-political and socio-cultural preconditions of the establishment, formation and development of A. M. Toporov as a teacher, educator and public figure is carried out, the content, principles and methods of pedagogical and social and educational activity of A. M. Toporov are revealed, the relevance and ways of his pedagogical and educational ideas revival in the context of modern reform of the education system in Ukraine are determined.

The author's periodization of life, professional-pedagogical formation, pedagogical and public-educational activity of A. M. Toporov was developed and substantiated. The socio-political and socio-cultural prerequisites of becoming A. M. Toporov as a teacher, an educator and social activist is characterized. teaching and educational influence of teachers, mentors (L. Yeshin, I. Seryshev); socio-cultural environment and the closest social environment in the process of pedagogical and public-educational activities, communication with leading figures of culture and art; ideas of eminent teachers, writers and educators, under the influence of which the pedagogical skill of A. M. Toporov and his civic position were formed; socio-historical context of the functioning of the education system.

The basic pedagogical ideas of A. M. Toporov were comprehensively studied and systematized: the leading role of the teacher's personality in the school educational process, the principles of pedagogical activity, such as the integrated approach in educational work, the implementation of complex educational influence on the child; priority of up-bringing over education; optimal combination of training and work;

individualized training of talented and gifted children in a separate program; taking into account the individual and age characteristics of each student in educational work; author's methods of teaching language and literature, extracurricular work and artistic and aesthetic education of school youth, etc.

The andragogical principles of pedagogical activity of A. M. Toporov with adults in the commune «May morning» were substantiated. In the process of his activity andragogic principles were realized: individual approach, selectivity of studying, common activity, reflectivity, usage of social experience and educational level of senior students, the development of personality, systemic; a unique method of vocal readings of fiction was developed, which included: compilation of a program of readings taking into account the requests, readiness, life experience and gradual literary and artistic development of the listeners; teacher training; conducting conversations with participants; discussion of readings, prompting of free expression and fixation of participants' opinions, their verbal and non-verbal reactions during reading aloud and discussion; a re-enactment of the dramaturgical works.

It is proved that the revival of the pedagogical and educational ideas of A. M. Toporov took place in two main areas. First, through the publication and reprints of his academic and journalistic work, its educational and public awareness activities in publications of scientific and educational character, conduct devoted to him jubilee and other events, to perpetuate his name by establishing a memorial boards, the appropriation of his name educational institutions and culture, and, etc. Secondly, through the introduction of pedagogical ideas of A. M. Toporov in practical activities of educational institutions, in teaching language and literature in secondary school, particularly in teaching children to read in primary school, writing compositions by the method of observation; in the organization of extra-curricular clubs children's creativity and clubs, libraries, museums and the like.

The value of the revival and use of pedagogical ideas and social and educational activities of A. M. Toporov in modern pedagogical science and practice as a significant factor in the education of national dignity, patriotism, active civic position of the young generation is determined.

The source field of research was improved by completing the historiographic analysis of the array of archival and other sources, the works of A. M. Toporov, his epistolary, film, video, photo and audio documents, more than 500 publications by Ukrainian and foreign authors on pedagogical and social and educational activities A. M. Toporov.

Unknown and little-known archival documents and materials related to the research topic (102 cases from archives of Ukraine and other countries within certain chronological limits, 25 of which were used for the first time) were introduced into the scientific circulation, which helped to create a holistic picture of pedagogical and public-educational activity of A. M. Toporov.

The conclusions and practical suggestions formulated in the dissertation work deepen historical and pedagogical knowledge in Ukraine, enrich the national pedagogical theory and practice with pedagogical ideas of A. M. Toporov, can be used in the process of teaching and upbringing of children in primary school, in particular

writing works by the method of observation, in the system of inclusive education, in the use of vocal readings on the teaching of language and literature, in family education, in the system of artistic and aesthetic development, in the organization outside classroom and extracurricular work in family education; in improving the training of elementary school teachers, philological teachers, as well as in the system of postgraduate pedagogical education.

Adrian Toporov's andragogical approach to adult learning through voice reading is of paramount importance for adult education and education at third-level universities, geriatric institutions, and the lifelong learning system.

Keywords: Adrian Mitrofanovich Toporov, pedagogical heritage, pedagogical ideas, social and educational activity, personally oriented child-centered approach in teaching, principles of humanistic pedagogy, integrated approach in teaching and upbringing, individualization of learning, periods, stages.

Підп. до друку 07.04.2021. Формат 60×84/16.
Обл.-вид. арк. 0,9. Ум. друк. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Зам. 0704-2.

Поліграфічне підприємство СПД Румянцева Г. В.
54038, м. Миколаїв, вул. Бузника, 5/1.
Свідоцтво МК № 11 від 26.01.2007 р.